

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

Харків
«Право»
2015

УДК 101(075)
ББК 87-923
Д18

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-5308 від 13.03.2013 р.)*

Рецензенти:

О. Є. Висоцька, доктор філософських наук, доцент, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та інноваційної діяльності Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури;

Т. В. Розова, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, академік Академії наук вищої школи України

Данильян О. Г.

Д18 Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Х. : Право, 2015. – 432 с.

ISBN 978-966-458-494-1

У підручнику висвітлено предмет філософії, її основні функції, показано її роль і значення в житті суспільства. Охарактеризовано історію розвитку філософської думки, її різні напрями та школи. Стисло, доступно і змістовно викладено основні розділи філософії: онтологія, феноменологія, філософія розвитку, епістемологія, методологія, соціальна філософія, антропологія, філософія історії. Підручник створено на основі курсу лекцій, прочитаного в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Для студентів, аспірантів і викладачів ВНЗ, а також тих, хто цікавиться філософськими проблемами.

**УДК 101(075)
ББК 87-923**

ISBN 978-966-458-494-1

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., 2015
© «Право», 2015

Зміст

Передмова	5
-----------------	---

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві	9
§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи	10
§ 2. Предмет філософії і коло її основних проблем	17
Висновки до розділу 1	27
Контрольні запитання	27
Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика	29
§ 1. Філософія Стародавньої Індії	30
§ 2. Філософія Стародавнього Китаю	41
§ 3. Антична філософія	50
§ 4. Філософія середньовічної Європи	69
§ 5. Філософія західноєвропейського Ренесансу	79
§ 6. Філософія періоду Реформації	84
§ 7. Філософія Нового часу	86
§ 8. Філософія епохи Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.	97
§ 9. Німецька класична філософія	104
§ 10. Російська філософія XIX – початку XX ст.	115
Висновки до розділу 2	120
Контрольні запитання	121
Розділ 3. Сучасна світова філософія	123
§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми	123
§ 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії	125
§ 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії	140
§ 4. Постмодерністський напрям у сучасній філософії	144
§ 5. Релігійно-філософські вчення	153
§ 6. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи	157
Висновки до розділу 3	162
Контрольні запитання	163
Розділ 4. Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості	164
§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі	164
§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва	168
§ 3. Українська філософія XIX – початку XX ст.	176
§ 4. Особливості розвитку української філософії XX ст.	181
Висновки до розділу 4	186
Контрольні запитання	186

Частина друга

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ 5. Філософські проблеми буття і матерії	188
§ 1. Філософський сенс проблеми буття	189
§ 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії	192
§ 3. Спосіб та форми існування матерії	198
Висновки до розділу 5	203
Контрольні запитання	204
Розділ 6. Свідомість: онтологічний статус	205
§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генеза свідомості та її сутність	206
§ 2. Структура та функції свідомості	216
Висновки до розділу 6	224
Контрольні запитання	224

Розділ 7. Філософське вчення про розвиток. Діалектика та її альтернативи	226
§ 1. Історичні форми та особливості діалектики.....	226
§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку.....	231
§ 3. Загальні закони розвитку.....	235
§ 4. Категорії діалектики.....	243
§ 5. Альтернативи діалектики.....	250
Висновки до розділу 7.....	257
Контрольні запитання.....	258
Розділ 8. Сутність і структура пізнавального процесу	259
§ 1. Пізнання як відображення та діяльність.....	259
§ 2. Діалектика процесу пізнання. Проблема істини.....	267
Висновки до розділу 8.....	277
Контрольні запитання.....	277
Розділ 9. Логіка та методологія наукового пізнання	279
§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання.....	280
§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика.....	292
Висновки до розділу 9.....	299
Контрольні запитання.....	300
Частина третя	
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	
Розділ 10. Філософське розуміння суспільства	301
§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства.....	302
§ 2. Сучасні концепції суспільного розвитку.....	307
§ 3. Суспільство як система, що саморозвивається.....	314
§ 4. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів.....	322
Висновки до розділу 10.....	328
Контрольні запитання.....	329
Розділ 11. Філософське розуміння людини. Людина і суспільство	330
§ 1. Проблема людини в історії філософії.....	330
§ 2. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх взаємозв'язок.....	337
§ 3. Історичні типи взаємовідносин людини і суспільства.....	343
§ 4. Сутність людини та сенс її життя.....	346
§ 5. Проблема свободи і відповідальності людини.....	354
Висновки до розділу 11.....	358
Контрольні запитання.....	359
Розділ 12. Духовне життя суспільства і культура	360
§ 1. Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість.....	360
§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність.....	372
Висновки до розділу 12.....	382
Контрольні запитання.....	383
Розділ 13. Сенс і спрямованість історії	384
§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії.....	384
§ 2. Концепції філософії історії: від Античності до сучасності.....	388
§ 3. Проблеми сенсу і спрямованості історичного процесу.....	393
§ 4. Глобалізація як загальна тенденція сучасної цивілізації.....	402
§ 5. Глобальні проблеми сучасності.....	411
Висновки до розділу 13.....	417
Контрольні запитання.....	418
Рекомендована література	419
Алфавітно-предметний покажчик	427

— Передмова

На сучасному етапі розвитку людства кожна людина у суперечливому світі поставлена у складні умови соціокультурного життя. Зростаюче напруження, пов'язане зі зміною ціннісних орієнтацій, необхідністю пошуку і швидкого знаходження оптимальних рішень, стресові ситуації – усе це проблеми людського буття, збереження та розвитку особистості, її внутрішнього світу.

Сучасний етап розвитку характеризується також зверненням до гуманістичних ідей: повернення до людини, її інтересів та цінностей. Разом із тим кожній людині необхідно вміти свідомо орієнтуватися в реальності, визначити своє місце в суспільстві та у світі, шукати розв'язання проблем реалізації своїх потреб та інтересів. Здатність і спроможність розумно орієнтуватися у перетинанні зазначених проблем не формуються автоматично. Їх необхідно відпрацьовувати у процесі вивчення насамперед філософії – теоретично сформульованого визначення світогляду, системи найзагальніших теоретичних поглядів на світ та місце людини у світі. Саме філософія допомагає людині розв'язувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

Філософія – не просто світогляд, вона є разом із тим також наукою. Це світогляд, що претендує на науковий статус. Розглядаючи універсальні, загальні підстави науки і культури, формулюючи синтетичний погляд на світ, філософія апелює до розуму, логічної обґрунтованості та досвідченої достовірності своїх думок.

Свого часу Гегель писав, що філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства, тому що думка завжди передує діяльності і перетворює її. Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою

загальної культури, формування якої в сучасних умовах набуває особливого значення.

Значну роль відіграє філософія і в професійній підготовці правника. Адже відомо, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, воля і рівність, вина і відповідальність та інші, є одночасно і суттєвими філософськими проблемами, а їхнє розв'язання пов'язане з основними філософськими питаннями про сутність людини і зміст її життя, онтологічну структуру світу і засоби його пізнання. Право, таким чином, уже за своїм духом «філософічне», являє собою «філософію на практиці».

Вивчаючи філософію, майбутній правник освоює навички логічно аргументованого мислення, опановує культуру ведення діалогу, дискусії, усвідомлює соціально-етичні стимули юридичної діяльності, свою відповідальність за її результати. Філософія в цьому сенсі є способом легітимації правової науки, раціональності як вирішальної основи відповідальної і продуктивної практичної діяльності правника. Ставлячи і вирішуючи питання, що мають достатньо загальний характер, філософія виявляє, усвідомлює, формулює принципи і закони, значущі для правової сфери людської діяльності, допомагає усвідомленню сенсу самої життєдіяльності людини, розвиває здатність орієнтуватися в суперечностях суспільного життя, дає змогу конструктивно діяти в розробленні стратегічних життєвих позицій, порівнянні, обранні та обґрунтуванні правових цінностей, орієнтирів, ідеалів.

Отже, уміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, обґрунтувати з філософської точки зору власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності правника. Таке обґрунтування, особливо в галузі практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно значною мірою визначається домінуючими настановами світогляду правників, і на формування цього світогляду має впливати філософія. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до їхньої релятивізації або догматизації.

Крім того, говорячи про місце філософії в системі вищої юридичної освіти, можна провести аналогію з вивченням іноземної мови. Як знання іноземної мови необхідне для того, аби подолати національно-мовну обмеженість професійного спілкування, прокласти міст до

колег-правників з інших країн, так вивчення філософії необхідне для того, аби подолати професійну обмеженість кругозору, прокласти міст до інших сфер знання і культури.

Водночас попри важливість і актуальність цієї дисципліни їй бракує сучасної навчальної та навчально-методичної літератури. Підручник, який автори пропонують на допомогу студентам у вивченні філософії, розроблений на основі програми з філософії, покликаний певною мірою заповнити цю прогалину.

Підручник складається з трьох частин. У першій частині розкриваються зміст і призначення філософії, ідеться про багатовікову історію розвитку філософської думки, у тому числі в Україні, розглядаються основні напрями світової філософії. Підвищена увага до історії розвитку філософської думки пояснюється тим, що вивчення філософії необхідно починати з вивчення її історії, адже відомо, що без історії немає і теорії, тому будь-яка наука, що прагне творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до минулого, до історії своїх ідей, відкриттів, висновків.

У другій частині акцентується увага на вічних проблемах філософії: онтології, філософії розвитку, гносеології, методології тощо. Кожну з цих проблем автори розглядають в історичному ракурсі – від давнини до наших днів.

Останню, третю частину присвячено соціально-філософській проблематиці, питанням філософської антропології та філософії історії. Серед них: суспільство та його головні сфери, людина як предмет філософського аналізу, особистість і суспільство, зміст і спрямованість історії та ін. Розглядаючи ці проблеми і наводячи різноманітні погляди на них, автори наголошують, що філософія за своєю сутністю є поліфонічною і жодна філософська школа не може мати монополію на істину. Отже, тільки плюралістичний підхід до розгляду будь-яких філософських проблем дозволяє уникнути односторонності й отримати їхнє «об'ємне відображення».

Підручник містить також список літератури, який репрезентує основні праці видатних філософів, сучасну монографічну та навчальну літературу, а також алфавітно-предметний покажчик. Крім того, до кожної теми запропоновано декілька контрольних запитань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами філософськими знаннями як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається все більшого зна-

чення. Підручник є стрижнем комплексного комп'ютерного курсу з філософії, розробленого колективом кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» в рамках упровадження у навчальний процес Болонської системи, що дозволить студентам опанувати основний масив проблем, які вивчає філософія.

Зрозуміло, автори підручника не претендують на вичерпне аналізування поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а тому будуть вдячні за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу. Висловлюємо щиру вдячність усім, хто допомагав нам у процесі підготовки та оприлюднення цієї праці.

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1

Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві

Термін «філософія» утворюється із сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості, або, як казали за давніх часів на Русі, «любомудріє». Однак це ще не розкриває її сутності, оскільки одного любомудрія явно недостатньо для того, аби стати філософом, хоча воно і є важливою умовою філософствування. Крім того, залишається відкритим питання: «Що таке мудрість?». Самі філософи відповідали на нього по-різному і мудрствували кожен по-своєму, з чим і пов'язане різне розуміння філософії.

Термін «філософія» приблизно в VI ст. до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Саме йому належить вислів: «Життя подібне до ігрищ: одні приходять на них змагатися, інші – торгувати, а найщасливіші – спостерігати. Так і в житті одні, подібні рабам, народжуються жадібними до слави і наживи, тоді як філософи – до однієї лише істини». Отже, за Піфагором, сенс філософії – у пошуках істини.

Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427–347 рр. до н. е.). На його думку, завдання філософії полягає у пізнанні вічних і абсолютних істин, а філософи – це люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, учать діяти і жити у злагоді з природою та вимогами самого життя.

Отже, філософія є особливим видом знання – це «софійне», мудре знання та повчання на його основі. До того ж – це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою. Аби така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке – філософія.

Метою розгляду цього розділу є аналіз феномену світогляду, його структури, історичних типів і особливо філософії, її власної природи і значення в особистому та суспільному житті людини.

§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи

Будь-яка філософія є світоглядом, тобто сукупністю найзагальніших поглядів на світ і місце в ньому людини. У систему людських знань термін «світогляд» запровадив німецький філософ *Іммануїл Кант*. Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості.

Мудрою людина вважається тоді, коли вона має не просто багато знань, а тоді, коли має певне розуміння того, як облаштовано світ, яким є ставлення людини до світу тощо. Коли людина ставить питання про те, чи створений світ, чи існує вічно; чи відбувається все за волею випадку або закономірно; хто така людина; чи можна пізнати світ і впливати на нього; що таке істина і хибність; що таке добро і зло тощо – у ході роздумів над ними формується світоглядне знання. Світогляд включає розуміння людиною навколишнього світу, свого місця у світі, відносин між людиною і світом, сенсу людського життя, усвідомлення соціальних інтересів, ідеалів, життєвих цінностей.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд узагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених один від одного? Тобто чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то *світогляд* – сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відобража-

ють, розкривають і зумовлюють певне практичне та теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення та оцінювання навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики. Наголошуємо, що світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ – людина» – основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх його компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Чим більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйознішого підґрунтя набуває відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, практично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожен історичну епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання – це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, упевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним із необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює у процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення істини – об'єктивного пізнання реального світу. Цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Підкреслимо, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямувальну, а й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого

себе. Світоглядні цінності – це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта в усіх сферах його діяльності.

Вірування. Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності суцього і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

Принципи діяльності. Є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

Життєві норми. Це зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання котрих окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

Слід також назвати ще один варіант структури світогляду, що сприяє розумінню його поліфункціональності. В основу цієї поліфункціональності покладено притаманні людині фізіолого-психологічні механізми та засоби пізнання світу й орієнтації. Ідеться про такі засоби духовного світу людини і їх роль у функціонуванні світогляду, як почуття, розум, воля та їхня взаємодія. Виходячи з цього, у структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) *світовідчуття*, або емоційно-психологічний рівень світогляду; б) *світосприймання*, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) *світорозуміння*, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук – природничо-наукову, а сукупність суспільних наук – соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, певного способу життя та думки. Функціонування світогляду має: а) забезпечити ефективність пізнавально-орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем в її соціально-

практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (забезпечується світоглядними знаннями й оцінками) та соціально-практичну (ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди по-різному уявляли й уявляють собі світ та себе в ньому. Коли б ми поставили перед собою завдання перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу. Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існують кілька критеріїв *класифікації світогляду*. За критерієм загальності можна вирізнити такі різновиди світогляду: *індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський* та ін. За ступенем історичного розвитку виокремлюють *античний, середньовічний* тощо світогляди, а за ступенем теоретичної «зрілості» – *життєво-практичний та теоретичний*.

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що виключають один одного, світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у різних фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів'я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду. Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, даються їх розгорнуте обґрунтування і рішення. Це можуть бути різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежать певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи

світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. У реальному, особливо сучасному світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Однак така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду докладніше.

Міфологічний світогляд – це своєрідне бачення світу, в якому змішуються природне і надприродне, фантастичне і реально існуюче, ідеальне і реальне, неможливе і можливе, бажане і дійсне. Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; усі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф – вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, у різних частинах світу; по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплено поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, урахувувати такі передумови: а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища – природного та соціального; б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилося від емоційної сфери. Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об'єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра та ін. Через це міфу притаманна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Крім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести відмінність між природним і надприродним, байдужість до суперечностей, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер – ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на

дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався й описувався весь світ.

Релігійний світогляд виростає на підґрунті міфологічного світогляду, але є вже більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття досягається не міфічними, а іншими способами. Вирізняємо такі: а) у релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини та природи; б) світ роздвоюється на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому в об'єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом досягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. У зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ узагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру; г) якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії головним є досягнення єдності людини з Богом як втілення святості та абсолютної цінності.

Релігійний світогляд не передбачає логічно чіткого визначення Бога. Релігійні ідеологи часто говорять про те, що логічно точне визначення Бога неможливе, його слід розуміти метафорично.

Релігія – явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалося б, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відобразитися й протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо.

Філософський світогляд. Цей тип світогляду в сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первісної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію та розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість – дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці питання представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Що ж до сучасного філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду притаманна не чуттєво-образна, як у попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактно-понятійна;

б) філософський світогляд – це теоретична форма світогляду, яка історично виникла, і перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі;

в) відмінність філософського світогляду від міфологічного та релігійного полягає у тому, що релігія і міфологія збігаються з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світосприйняття;

г) на відміну від релігії і міфології філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання;

г) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського буття;

д) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Філософський світогляд складається тоді, коли людина прагне зрозуміти, що собою являє світ, хто є вона сама, як жити, якими принципами керуватися у розумінні навколишньої дійсності, в облаштуванні власного і суспільного життя.

Таким чином, філософський світогляд – закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізовані та абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є виявом і вираженням свідомості та самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами культури і цивілізації.

Хоча міфологічний, релігійний та філософський типи світогляду відрізняються один від одного, у свідомості людей вони можуть поєднуватися найрізноманітнішим чином. Практика свідчить про те, що існують своєрідні «прикордонні зони» між різними типами світогляду, де вони можуть вступати у контакт один з одним, переплітатися, взаємозбагачуватися.

■ § 2. Предмет філософії і коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос та людину. Не випадково філософи Античності були вченими-універсалами, ученими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Філософія, на його думку, – це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання «про причини і початок», «про сутність», «про суттєве як таке взагалі». Радикальні зміни у визначенні предмета філософії розпочалися наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежування від філософії конкретних наук – спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. За цих умов філософія опинилася в становищі шекспірівського короля Ліра, який на старість роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас мають відмінності. Виокремимо низку аргументів.

1. Філософія, так само як і наука, є знання загального, і філософія, і наука відображають світ у поняттях та категоріях. Конкретні науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність категорій, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як «закон», «буття», «дух», «свідомість», «причинність» тощо.

2. Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей, а філософське – поліфонічним, плюралістичним. Це

означає, що на одні й ті самі питання в різних філософських школах даються різні (неоднакові) відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

3. Зближає науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, висловити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не підлягають моральному оцінюванню. Філософський погляд на світ завжди суб'єктивний, «небезсторонній»: істини філософії заломлені крізь призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж – реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на запитання «чому?», а філософія – на запитання «для чого, з якою метою?».

4. Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних зв'язків, відносин, що мають усталений характер за певних обставин. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність і навіть передбачити її наслідки. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія не має емпіричних законів. Не має філософія і методів пізнання на кшталт експериментальних чи математичних.

5. Якщо наука є формою пізнання об'єктивних, незалежних від діяльності людини, інваріантних до неї структур матеріального світу, тобто спрямована на пізнання зовнішнього стосовно людини світу, то філософія стає формою рефлексії людини, тобто спрямована на вивчення внутрішнього досвіду розвитку її духовності. Рефлексія – специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. Предмет рефлексії – ставлення внутрішнього світу до зовнішнього. Філософія, таким чином, є систематизованою, раціональною рефлексією людини щодо відображення загальних підвалин людської діяльності. Філософія – учення, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Філософія є особливим виміром людської духовності, для якого невластиве оперування законами, адже немає «законів» діяльності совісті людини, оволодіння людиною світовою культурою та мистецтвом.

У зв'язку з бурхливим розвитком науки стає очевидним, що сучасна філософія вже не може претендувати на роль «науки наук», вклю-

чати всі наявні знання. Деякі науки мають власний предмет дослідження, власні закони і методи, власний рівень узагальнення знань. Філософія ж робить предметом свого аналізу узагальнення окремих наук, тобто має справу з більш високим, вторинним рівнем узагальнення, завдання якого – виявити найбільш загальні закономірності і тенденції.

Зваживши на наведені факти та аргументи про співвідношення філософії та науки, можна констатувати, що філософія постає, безумовно, своєрідною, особливою формою людського світомислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єктно-об'єктного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина – світ». Тож філософія досліджує: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина – світ» у цілому і стан, в якому ця система перебуває.

1. Філософське дослідження природи та сутності світу. Філософів цікавлять не деталі (подробиси), а загальні принципи існування та розвитку світу. Розв'язання цієї проблеми може бути двояким. Світ може постати перед людиною як існуючий поза нею і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу йде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому разі з'являється завдяки діяльності людини. Остання ставить перед собою мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат. Тобто до появи якогось результату повинна з'явитися його ідеальна модель (людина → мета → діяльність → результат). Аби збудувати, наприклад, будинок, спочатку з'являється ідея будинку; аби збудувати дорогу – з'являється ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку про те, що і світ у своєму кінцевому бутті виник як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване *основне питання філософії*, перша частина якого зводиться до *питання про ставлення до духу, свідомості до буття, матерії*, тобто про те, що є первинним – мислення чи матерія, природа чи дух, що кого породжує і визначає.

Питання про ставлення мислення до матеріального буття є основним тому, що з нього починається формування філософського світогляду, від

нього залежить розв'язання інших філософських проблем. Залежно від вирішення цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрями – *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Матеріалізм у вирішенні основного питання філософії виходить з того, що природа, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знишуваний, закономірно змінюється, розвивається, виходячи зі своїх власних причин.

Ідеалізм у вирішенні основного питання філософії намагається довести, що природа, матеріальне є вторинними. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об'єктивний та суб'єктивний ідеалізм. На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосновою проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, «абсолютну ідею» тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї.

Поряд із матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрямками філософії (від грец. *topos* – один), в історії філософії є напрям, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву *дуалізму* (від лат. *duo* – два), оскільки розглядав матерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу.

Усі ці напрями об'єктивно мають право на існування, адже вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального і духовного світу, матерії і свідомості. Проте така протилежність є істотною лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія, і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії – людини) невідривні одна від одної. Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче «войовничими», такими, що ворогують між собою, напрямками філософії, коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духу, матерії і свідомості.

2. *Філософське дослідження природи, сутності та призначення людини.* Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно, людину вивчають біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо. Однак всебічно як біосоціальну цілісність людину не розглядає жодна інша,

крім філософії, система знань. Протягом багатьох століть філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні вияви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, розв'язується крізь призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина сприймає себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності. Але, з другого боку, дивлячись крізь призму теж практичного засвоєння світу, коли всякій дії передує її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна розв'язувати з позиції або матеріалізму, або ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії, яке зазвичай вважається другою частиною її основного питання: *чи здатен людський розум пізнати реальний світ?* Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання, тобто вважає світ пізнаваним. До них насамперед належать більшість філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується матерією, то вона не може бути чимось принципово «чужим» матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечують пізнаванність світу і багато хто з ідеалістів (головним чином – об'єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним «збіг» думки з «дійсністю», позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, «споріднена» з думкою. Проте пізнаванність світу розглядається об'єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, «злиття»). Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію *агностицизмом* (від грец. *agnostos* – незнаний). Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб'єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб'єктивні ідеалісти, неспроможна вийти «за межі» своїх відчуттів, досвіду, тому об'єктивний світ, якщо він узагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

Таким чином, основне питання філософії має дві сторони: питання про первинність і питання про пізнаваність.

3. *Філософське дослідження системи «людина – світ» і стану, в якому ця система перебуває.* Дійсно, філософське, світоглядне знання – це не тільки світ чи сама людина, а співвідношення «людина – світ». Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як «людина» ставиться до «світу» і впливає на нього; як «людина» сприймає вплив «світу»; як «світ» сприймає вплив «людини». Річ у тім, що суб'єкт, який розглядається поза ставленням до об'єкта, утрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну тощо істоту.

У центрі дослідження системи «людина – світ» завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, у незмінному стані? А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, в якому напрямку відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про співвідношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: *діалектичний* та *метафізичний*.

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов'язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і утвердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечливість, притаманна всьому світові, тобто визнаються саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони, проте, не приводять до виникнення якісно нового. Джерелом змін метафізики вважають зовнішній поштовх або зіткнення різних предметів.

Діалектика як учення про змінюваність і розвиток об'єктивного та суб'єктивного світів набула статусу філософського методу пізнання. Як раціональна методологія діалектика включає в позитивне розуміння всього існуючого розуміння його заперечення, розуміння неминучої загибелі. Така риса діалектичної філософії реалізується в її критичному (а не апологетичному) ставленні до всього, що розвивається, до результатів пізнання і людської діяльності.

Щодо метафізики як методу пізнання, то і вона є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, по-

верховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. При цьому слід підкреслити, що замість «доказу» їх абсолютної протилежності та повного знецінення метафізики, що було характерним для марксистської філософії радянського зразка, треба говорити про їх доповнюваність, діалогізм, про врахування можливостей обох філософських методів пізнання.

Таким чином, у процесі історичного розвитку філософії її предметом дослідження стала людина з її ставленням до природного і суспільного світу. Отже, *філософія – це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу.* (Під загальним розуміють закономірний зв'язок речей і процесів у складі цілого, у даному випадку світу.)

Упродовж тривалого часу свого розвитку філософія набула вельми розгалуженого вигляду. Однак у цієї розгалуженості є певна впорядкованість. Для структури філософського знання характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які людина може ці закономірні зв'язки речей та процесів вирізнити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер реальності формуються й *основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії.*

На основі осмислення природи, Всесвіту виникають та формуються: *онтологія* (від грец. *ontos* – суще; *logos* – вчення) – окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого; *філософія природи*, або натурфілософія, що постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому; *теорія розвитку* – філософське вчення про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення.

Філософське осмислення суспільства та його історії приводить до формування таких філософських дисциплін: *соціології* – вчення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм спільності, інститутів, процесів); *соціальної філософії*, яка досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства та людської індивідуальності; *філософії історії* – галузі філософського знання, предметом якої є виявлення закономірностей історичного процесу, з'ясування сенсу і спрямованості історії

людства; *філософії культури*, що досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття; *аксіології* (теорії цінностей) – філософського вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними чинниками і структурою особистості.

Філософське осмислення людини приводить до формування: *філософської антропології*, котра аналізує людину як цілісну особистість і стратегію її життєдіяльності; *антропософії*, яка претендує на те, аби не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи на світ.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Сюди входять: *гносеологія* (вчення про пізнання) та *епістемологія* (теорія наукового пізнання), які досліджують пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби та закономірності пізнання, критерії його істинності; *логіка* – вчення про форми мислення; *етика*, об'єктом вивчення якої є мораль; *естетика*, яка обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність та форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства; *філософія релігії* – осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.; *філософія права*, що з'ясовує витоки правових норм, людську потребу в правотворенні; *історія філософії*, яка вивчає виникнення і розвиток філософської думки, накреслює перспективи розвитку.

До цього комплексу філософських дисциплін іноді додають також *філософські проблеми інформатики*, де досліджуються сучасні способи і засоби пізнання світу.

Отже, філософія – складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, де існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка; вона споріднена з мистецтвом, не тотожна науці і формує не тільки розум, а й почуття людини.

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана із суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. *functio* – діяльність). Функції філософії – це відношення філософії до інших галузей людського знання

і сфер життя, на які вона справляє відповідний вплив. Серед них доцільно відмітити: *світоглядну, методологічну, гносеологічну, критичну, аксіологічну, інтегративну, прогностичну*.

Світоглядна функція пов'язана з абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу на відміну від усіх інших типів світогляду. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінювання явищ і речей, осмислює й обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення.

Методологічна функція покликана виробляти загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Філософія виступає як загальне вчення про метод і як сукупність найзагальніших методів пізнання та освоєння дійсності людиною. Метод і методологія пізнання – це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, яких чимало. Філософія зіставляє та оцінює різні способи пізнавальної діяльності, указує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрям наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція виявляється в розробленні системи засобів, методів пояснення, вивчення і перетворення світу. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Якщо у своїй світоглядній функції філософія орієнтована на відображення універсальних властивостей і закономірностей буття та пізнання, то у своїх методологічній і гносеологічній функціях вона орієнтована на опрацювання програми пізнавальної та практично-перетворювальної діяльності.

Критична функція виявляється в опозиції філософії до всіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на шляху формування

нового світобачення, вирішення філософських питань. Принцип «піддавай усе сумніву», який із часів Античності використовується багатьма філософами, свідчить про важливість критичного підходу до існуючого знання і соціокультурних цінностей; він відіграє антидогматичну роль у їх розвитку. Завдання критичного мислення – руйнувати, розкритикувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду та його передання наступним поколінням.

З критичною функцією філософії тісно пов'язана її *аксіологічна функція*, яка допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, сенсу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний та духовний досвід людства, як справжня мудрість покоління, з одного боку, застерігає, а з другого – пропонує. Будь-яка філософська система містить момент оцінювання досліджуваного об'єкта з точки зору найрізноманітніших цінностей: соціальних, моральних, етичних, ідеологічних тощо. Особливо гостро ця функція виявляється у перехідні періоди суспільного розвитку, коли виникає проблема обрання шляху розвитку і виникає питання, що слід відкинути, а що зберегти зі старих цінностей.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвідів життя людей. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Прогностична функція полягає в тому, що в межах філософського знання формулюються різноманітні гіпотези стосовно загальних тенденцій розвитку матерії і свідомості, людини і світу. При цьому цілком зрозуміло, що ступінь імовірності прогнозування буде тим вище, чим більше філософія спирається на науку.

Усі функції філософії взаємопов'язані, і кожна з них проявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

Сучасна філософія набуває нових форм за рахунок розширення всіх своїх основних функцій, надання їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшим розробленням власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму та формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відображає стан суспільства і становище людини у світі стосовно постіндустріальної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню рішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовій спільноті, правильному розумінню інших актуальних проблем.

Висновки до розділу 1

1. Оскільки потреба самовизначитися в житті характерна для всіх людей, але не всі люди є філософами, то найпершою формою орієнтації людини в житті є світогляд, що являє собою сукупність уявлень про місце людини у світі.

2. Філософія – це теоретично розроблений світогляд, система загальних категорій, теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, усвідомлення різних форм ставлення людини до світу, яке спирається на досягнення наук про природу і суспільство і володіє певною мірою логічного доказу.

3. Цінність філософії – у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування в майбутнє, «потрясіння свідомості». Потрясіння – пролог до пробудження руху, самостійного духовного життя особи, її самосвідомості.

Контрольні запитання

1. Визначте, що таке світогляд. Чи всі люди його мають?
2. Які основні структурні елементи притаманні світогляду?
3. Окресліть історичні типи світогляду.
4. Які риси притаманні міфології?
5. Назвіть основні риси релігійного світогляду.

6. Що таке філософський світогляд? Чим він відрізняється від інших історичних типів світогляду?
7. Як співвідносяться філософія та світогляд?
8. Окресліть коло проблем, що цікавлять філософів.
9. Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.
10. Поясніть причину існування матеріалістичної та ідеалістичної ліній у філософії.
11. У чому різниця між діалектикою та метафізикою?
12. Які джерела й особливості філософського знання?
13. Опишіть структуру філософського знання (основні філософські дисципліни).
14. Що лежить в основі класифікації філософських наук?
15. Чи зводиться філософія до науки? Аргументуйте свою відповідь.
16. Розкрийте зміст основних функцій філософії.
17. Яке місце посідає філософія в системі культури?
18. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?

Розділ 2

Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

У цьому розділі стисло представлено основну історико-філософську проблематику. Серед філософських розділів історії філософії належить особливе місце. Оскільки історичний підхід до предмета, дослідження його становлення і розвитку є одним із способів розкриття його сутності, історія філософії допомагає досягнути сутність самої філософії. Знаючи історію виникнення, становлення та розвитку філософських ідей, історичні зразки витлумачення певних філософських проблем, можна краще зрозуміти й оцінити ту чи іншу конкретну філософську концепцію. Зрозуміло, що й сучасна філософія не може правильно зорієнтуватися без певної суми знань з історії філософії.

Знання з історії філософії потрібні не тільки тим, хто вивчає філософію, а й кожній культурній людині, адже філософія є не тільки елементом культури, а й системою знання, впливу якої зазнали всі складові духовної культури – релігія, мистецтво, наука, право тощо. Платон (427–347 до н. е.), Августин (Блаженний) Аврелій (354–430), Декарт (1596–1650), Фрідріх Ніцше (1844–1900) були філософами, але вплив їх ученя виходить далеко за межі філософії.

Знання з історії філософії важливі ще й тому, що вона вчить світоглядному плюралізму та ідеологічній толерантності, сприяє звільненню від догматизму і духовному розкріпаченню особистості.

Завдання цього розділу – дати уявлення про логіку розвитку світової філософської думки, важливі проблеми, які ставилися і по-різному розв'язувалися в історії філософії протягом більше ніж двох із половиною тисяч років її існування та розвитку. Саме проблемний підхід дасть можливість підійти до історії філософії не як до антикварної спадщини, не як до музейного експонату, а як до живого і на сьогоднішній день актуального багатства людської думки, що має довічну цінність. Розгляд центральних проблем, які поставали перед філософами того чи іншого періоду, водночас допоможе здобути знання про історичні таємниці філософії, своєрідність культур різних народів на конкретному

етапі їх історії. Етапи розвитку філософської думки можна зобразити таким чином: філософія Стародавнього світу (VII ст. до н. е. – VI ст. н. е.); середньовічна філософія (V–XV ст.); філософія епохи Відродження (XIV–XVI ст.); філософія Нового часу (XVII–XIX ст.) та сучасна філософія (XX ст. – початок XXI ст.)¹.

Мета розділу – дати уявлення про історичну логіку розвитку філософської думки, найважливіші проблеми, які ставились і по-різному розв’язувались у зазначені періоди.

§ 1. Філософія Стародавньої Індії

Філософія зародилася практично одночасно у найбільших осередках стародавньої цивілізації – Індії, Китаї, Греції та Римі. Майже у цей час відбувається зародження філософії у Стародавньому Вавилоні та Єгипті. Однак тут філософська думка не набула рівня, притаманного більш розвиненим рабовласницьким країнам. Почнемо розгляд філософських учень із філософії Стародавньої Індії.

Уся історія індійської філософії – це безперервний діалог із традицією. У культурі сучасної Індії є риси будь-якого періоду історичного минулого. Зв’язок старого і нового, співіснування найдавніших релігій і науки – невід’ємна частина духовного життя Індії, її світогляду та її філософії. Аспект часу в історії філософської думки Індії завжди відігравав лише підпорядковану роль. Тому немає історії індійської філософії, а будь-яка історична періодизація розглядалася як умовність. Але філософія залишається невід’ємною частиною життя індуся – завжди сучасною і завжди життєвою. Усі давні школи філософії, як і раніше, мають послідовників, для яких традиція – не тільки частина культури мислення, а й спосіб життя. Міфи і перекази, прозріння пророків і натхненна поезія Вед – усе це не розповіді минулого, а живий досвід, актуальний для кожного покоління.

Незважаючи на всі суттєві відмінності і різноманіття шкіл індійської філософії, можна виділити деякі їх загальні риси:

- яскраво виражений релігійний характер;
- тісний зв’язок навколишнього світу і людини;

¹ Відзначимо, що хронологічно етапи розвитку філософської думки є досить умовними. Крім того, вони взаємопроникають один в одного. У різних країнах інтенсивність розвитку філософії не збігалася, тому в той самий історичний період могли співіснувати як антична філософія, так і філософія, яку ми відносимо до середньовічної.

- концентрація на внутрішньому світі людини;
- сповідування загальних життєвих принципів: аскетизму, самоаналізу, самозаглиблення, недіяння (пасивності);
- абстрактний характер філософії;
- вчення про переродження;
- вчення про карму.

Традиційно в історії індійської філософії виділяють декілька періодів. Це так званий Ведичний період (1500–600 рр. до н. е.), що охоплює епоху розселення індоарійських племен і поширення їх культури. Сюди належить і виникнення Вед, Брахманів та Упанішад. Другий період – Епічний (600–200 рр. до н. е.) – створення філософських систем, названих «даршан». Третій період – створення сутр, канонічних творів, що викладали сутність того чи іншого філософського вчення (починається з осмислення текстів Упанішад). Лаконічність сутр породила велику коментуючу літературу бхаш'я, що тлумачила ідеї основоположників філософських систем. Бхаш'ї – форма розвитку індійської філософії аж до XIX ст. Четвертий період – реформування класичної філософії Індії (XIX ст.). Сформульовані тоді ідеї створили теоретичні передумови сучасної індійської філософії.

Один із пам'ятників теоретичної думки Індії – Веди (веди буквально – знання) складені мудрецами приблизно в середині I тисячоліття до н. е. Чотири збірники вед (Самхіти) містять гімни (мантри) і звернення до богів, давні міфи і перекази, правила молитов та жертвопринесень. У ведах відображено й перші філософські елементи пізнання природи і місця людини в навколишньому світі та природі.

Найбільший філософський інтерес має найдавніша з ведичної літератури «Рігведа» – веда гімнів. Збірники «Самаведа» (веда мелодій), «Яджурведа» (веда жертвопринесень) та «Атхорваведа» (веда заклинань) містять в основному гімни Рігведи, розташовані у той чи інший спосіб, зручний для їх виконання під час жертвопринесень.

Пізніше Самхитів виникають брахмани – коментарі до вед, складені жерцями-брахманами. У кожній з вед свої брахмани, що містять керівництво та описання ведійських обрядів, жертвопринесень, перекази про богів, епічних героїв, царів та ін. Найвідоміші брахмани – Шатападха, Гопадха, Айтарея. Останнім літературним твором ведійського періоду є Упанішади – завершення вед, їх філософське обґрунтування.

Філософія Упанішад. Спочатку Упанішади означали сидіння навколо вчителя з метою пізнання істини. Потім цей термін став означати

таємне вчення. В Упанішадах розвивається тематика Вед: ідея єдності всього суцього, космологічна тематика, пошук причинно-наслідкових зв'язків явищ і т. д. Наприклад, ставилися такі запитання: «Де знаходиться сонце вночі?», «Куди зникають зірки вдень?» і т. д. Але на відміну від попередніх текстів в Упанішадах основну увагу зосереджено не на зовнішньому, а на внутрішньому боці буття. При цьому головне місце відводиться людині, її пізнанню і перш за все етичному вдосконаленню. «Хто ми?», «Звідки ми прийшли?», «Куди ми йдемо?» – ось характерні запитання Упанішад.

Першоосновою буття в Упанішадах виступає *брахман* – універсальна, безособова світова душа, духовне начало, з якого виникає весь світ з усіма його елементами. Ця універсальність брахмана досягається через пізнання ним самого себе. Брахман тотожний і разом із тим протиставляється *атману* – індивідуальній душі, суб'єктивному духовному началу, «Я».

Разом із тим брахман і атман тотожні, брахман в індивіді усвідомлює самого себе і тим самим переходить в атман, стає ним. У свою чергу, на вищому рівні інтуїтивного «Я», коли суб'єкт і об'єкт об'єднуються, атман зливається з брахманом. Ідея тотожності брахмана і атмана, об'єкта і суб'єкта, світової душі та індивідуальної душі означає також можливість їх взаємного переходу.

Учення про брахмана і атмана є центральним моментом Упанішад, що стверджує тотожність буття окремої людини із загальною сутністю світу. З цим пов'язано і вчення про *сансару* (круговорот життя) і *карму* (закон воздаяння) в Упанішадах. У вченні про сансару людське життя розуміється як певна форма нескінченного переродження, а майбутнє народження індивіда детермінується законом карми. Майбутнє людини – це результат тих справ і вчинків, які вона здійснювала в попередніх життях. І лише той, хто вів благопристойний спосіб життя, може розраховувати на те, щоб народитися в майбутньому житті як представник вищої варни (стану): брахмана (священнослужителя), кшатрія (воїна або представника влади) чи вайшії (землероба, ремісника або торговця). Тим же, хто вів неправедний спосіб життя, у майбутньому вготовлена доля члена нижчої варни – *шудри* (простолодина) або того гірше: його атман може потрапити в тіло тварини.

Тому найважливіше завдання людини і головна категорія Упанішад – *вивільнення (мокша)* її від «світу об'єктів і пристрастей», постійне етичне вдосконалення. Це вивільнення реалізується за допо-